

УДК 376.1-056.34:316.47:615.851:741.02

РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ВАДАМИ ЗАСОБАМИ ТЕАТРАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Зелінська К.О.

На сучасному етапі розвитку корекційної освіти в Україні гостро порушується питання всебічного гармонійного розвитку дітей з інтелектуальними вадами з метою їх подальшої успішної соціалізації. У зв'язку з цим необхідним є створення сприятливих умов для особистісного становлення таких дітей, важливим компонентом якого є комунікативна діяльність.

Проблема людей із розумовими відхиленнями та їх психологічні особливості турбують вітчизняних учених ще з середини XIX століття. Питаннями діагностики та корекції в даному напрямі займалися такі науковці: І. Бондар, Л. Виготський, Г. Дульнев, І. Єременко, Г. Коберник, В. Липа, М. Певзнер, В. Синьов та багато інших.

Дослідники дійшли висновку, що становлення мовлення й комунікативних умінь дитини з обмеженими інтелектуальними можливостями, здійснюється із великим запізненням.

Проведені наукові розвідки зосереджують увагу на особливостях міжособистісних стосунків розумово відсталих дітей (М. Аралова, М. Буфетов, Ю. Галлямова, А. Гаурилюс, Л. Даргевічене, Є. Трошихіна та ін.) і спілкування цієї категорії дітей (М. Агавелян, Ж. Головіна, О. Леонтьєв, Т. Стерніна). Досліджувались особливості вербального спілкування; планувальної, регулювальної функцій мовлення; мотиваційної сфери дітей на різних етапах дизонтогенезу (Д. Аугене, Д. Бойков, І. Володіна, О. Гольдфарб, Р. Заззо, Є. Злобіна, В. Петрова, Е. Разуван, Є. Слепович, Р. Тригер, Л. Шипіцина, Н. Школьнікова). Але слід зауважити, що всі вищеперераховані дослідження виконані в різних наукових напрямках і спрямовані на розв'язання певних задач.

Не зважаючи на те, що більшість робіт вітчизняних дослідників певним чином зачіпають проблему спілкування осіб із розумовою відсталістю, у спеціальній літературі питання, пов'язані з розвитком комунікативних умінь молодших школярів з інтелектуальними вадами висвітлені не у повному обсязі. Однак, слід зазначити, що розумово відсталі діти, вступаючи до спеціальної школи, не мають потреби у спілкуванні з однолітками й дорослими. Також необхідно звернути увагу на те, що навчально-виховний процес у молодших класах спеціальної школи має закладати фундамент розвитку особистості дитини та формування соціальної зрілості в подальшому. Саме тому розвиток комунікативних умінь є надзвичайно важливим у роботі з розумово відсталими дітьми цієї вікової категорії.

Виходячи з концепції модернізації змісту освіти в Україні, науковці та практики в галузі корекційної освіти в пошуках ефективних засобів корекції все більше орієнтуються на використання новітніх, зокрема й арттерапевтичних технологій, у навчально-виховному процесі дітей з інтелектуальними вадами. На нашу думку, застосування засобів театральної діяльності з метою розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними вадами є досить продуктивним і може бути використано в процесі навчання та виховання цих дітей.

Мета статті – висвітлити результати впровадження комплексної методики розвитку мовленнєво-комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними вадами засобами театральної діяльності.

Аналіз науково-педагогічної літератури показав, що в корекційній педагогіці на сьогодні гостро постає проблема комунікативної діяльності молодших школярів з порушеннями інтелекту. Для повноцінного розвитку та успішної соціалізації дитини з особливими потребами необхідно налагодити контакт з оточуючими, що, безумовно, виникає в процесі комунікації.

Як відомо, розвиток комунікативних умінь молодших школярів з інтелектуальними вадами знаходиться на досить низькому рівні. Такі діти малослівні, неохоче йдуть на контакт, зміст їхніх повідомлень має поверхневий характер і часто неадекватний ситуації спілкування. Молодші школярі не вміють користуватися невербальними засобами комунікації, налагоджувати міжособистісні відносини, майже не задають пізнавально-стимулювальних запитань. Словниковий запас їх збіднений, зазвичай у його складі тільки ті поняття і уявлення, з якими дитина частіше стикається в побуті та школі. Молодшим школярам з вадами інтелекту важко вести діалог. Вони не можуть утримати суть розмови, часто переключаються на інші види діяльності. Монологічне мовлення у більшості дітей цієї категорії відсутнє, а якщо спостерігається, то є недорікуватим і часто не несе в собі потрібної інформації [2].

Ураховуючи необхідність оволодіння дітьми молодшого шкільного віку з інтелектуальними вадами комунікативними уміньми та з метою виявлення рівня їх сформованості, була розроблена відповідна діагностична методика.

Констатувальним етапом експерименту було охоплено 120 дітей молодшого шкільного віку з

інтелектуальними вадами (серед них: діти із затримкою психічного розвитку та розумовою відсталістю), що відвідують спеціальні загальноосвітні навчальні заклади міст Суми та Харкова, а також Сумської та Кіровоградської областей.

Ураховуючи особливості розвитку мовлення та комунікації дітей з інтелектуальними порушеннями у діагностичну методику було включено дослідження мовленнєвих та комунікативних умінь. Експеримент складався з наступних етапів:

- 1) дослідження лексичних операцій (що включало серію діагностичних завдань на з'ясування обсягу активного та пасивного словника);
- 2) дослідження граматичної будови мовлення (що включало перевірку сформованості навичок словотворення, синтаксису та зв'язного мовлення);
- 3) спостереження за комунікацією дітей під час прогулянок і перерв;
- 4) спостереження за комунікативно-мовленнєвою поведінкою дітей в умовах спільної діяльності (за методиками «Рукавичка» та «Попроси або відмовся»).

На основі аналізу результатів виконання всіх завдань досліджуваними дітьми, можна умовно виділити **3 групи розвитку мовленнєво-комунікативних умінь**.

До першої групи (**високий рівень розвитку мовленнєво-комунікативних умінь**) не увійшов жоден із дітей досліджуваних груп. Діти цієї групи повинні були позитивно сприймали оточуючих, уміти будувати безконфліктні взаємини, контролювати свої емоції, настрій; бути обізнаними з соціальними нормами та вміти використовувати набуті знання в життєвих обставинах, уміти не заважати товаришеві, організувати гру або брати участь у спільній грі, вміти грати тривалий час, захоплено, зосереджено, знати норми поведінки й використовувати позитивні форми в спілкуванні з однолітками, проявляти моральні почуття, уміти спілкуватися з дорослими. Такі діти повинні мати добре розвинений словниковий запас і вміти використовувати його на практиці; у них мають бути сформовані граматична будова зв'язне мовлення. Діти повинні вміти складати розповідь та переказувати текст.

Другу групу (**середній рівень розвитку мовленнєво-комунікативних умінь**) склали вихованці обох досліджуваних груп (16,7% дітей із розумовою відсталістю та 41,7% дітей із ЗПР). Дітей цієї групи характеризувало позитивне ставлення до оточуючих. Настрій цих дітей був мінливий, але з перевагою гарного настрою. Досліджувані обізнані із соціальними нормами, але не завжди використовували набуті знання в життєвих ситуаціях. Мовлення їх недостатньо виразне, образне; способи вираження емоцій не завжди адекватні ситуації спілкування. Діти мали бажання брати участь у грі, виконувати ігрові ролі, об'єднуватись у групи під час гри. Молодші школярі грали зосереджено, використовували вербальне спілкування під час гри, проявляли почуття та бажання йти на контакт із дорослим. Словник таких дітей був розвинений на середньому рівні. Причому пасивний словник мав перевагу над активним. У цих дітей відзначалися порушення граматичної будови, зв'язного мовлення. Діти вміли складати розповідь, що у значній мірі відповідає зображеній ситуації. Однак її окремі смислові ланки були перекручені, або спостерігалася порушена послідовність окремих подій. В переказі мали місце окремі неправильні речення. Розповідь та переказ складалася з простих речень, були дуже короткими.

До третьої групи (**низький рівень розвитку мовленнєво-комунікативних умінь**) також увійшли діти обох досліджуваних груп (83,3% дітей із розумовою відсталістю та 58,3% дітей із ЗПР). Діти цієї групи негативно ставилися до оточуючих, уникали контактів з однолітками та дорослими, у їх діях переважали вказівки останніх. Ці діти мали низький рівень обізнаності з соціальними нормами, не вміли гратися у групі, підтримувати вербальний та невербальний контакти, виконувати ігрові ролі, адекватно реагувати на події. Вони часто конфліктували, не вміли налагоджувати контакт із дорослими. Словник таких дітей був розвинений на низькому рівні. У цих дітей відзначалися значні порушення граматичної будови та зв'язного мовлення. Діти проявляли негативізм у спілкуванні. Замість розповіді та переказу діти лише відповідали коротко на окремі питання або відтворювали 1–2 речення, неправильно називали зображені на картинках предмети, або ж зовсім відмовлялися їх називати.

Отримані результати свідчать, що діти молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку мають порівняно вищі показники розвитку усіх досліджуваних параметрів у порівнянні з дітьми зазначеного віку із розумовою відсталістю. Це означає, що молодші школярі з розумовою відсталістю мають значні відхилення у розвитку мовленнєвих і комунікативних умінь та потребують їх корекції.

Слід також врахувати, що дослідження комунікативних умінь відбувалося на базі як спеціальної загальноосвітньої школи (СЗОШ), куди діти приходять щоранку й ідуть додому після уроків, так і в спеціальних загальноосвітніх школах-інтернатах (СЗОШ-інтернатах), де діти перебувають майже постійно. Перед початком дослідження, ми висунули припущення, що учні спеціальної школи повинні мати кращі результати порівняно з учнями спеціальних шкіл-інтернатів, так як мають більше коло спілкування.

Порівнюючи результати, ми підтвердили свої припущення. Показники в усіх пробах досліджень таких дітей сягали майже завжди низького рівня.

У ході статистичної обробки ми застосували Критерій Фішера. Отримані результати вказують на необхідність розвитку мовленнєво-комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку з розумовою відсталістю у процесі корекційної роботи, що й зумовило подальшу розробку та впровадження комплексної методики розвитку мовленнєво-комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними вадами засобами театральної діяльності.

Методика включала такі напрями: пальчиковий театр, ляльковий театр, ігри-драматизації, виготовлення театральних реkvізиту.

Усі напрями впроваджувались послідовно, підпорядковувались єдиній меті, завданням та засобам реалізації. Усі заняття будувалися за принципом «від простого до складного».

I напрям – *пальчиковий театр* відіграє безпосередню роль у розвитку мовленнєво-комунікативних умінь і дрібної моторики. За допомогою пальчикових ігор дитина з вадами інтелекту збагачує словниковий запас, розвиває пам'ять, учиться виконувати різні ролі, імітувати голоси, тощо. Крім того, подібна діяльність розвиває творчі здібності дитини, зосереджує її увагу на яскравих образах героїв пальчикового театру.

II напрям – *ляльковий театр* допомагає у розвитку мовленнєво-комунікативних умінь, оперуючи літературним матеріалом, що збагачує словниковий запас, містить елементи моралі, вчить нормам і правилам поведінки у соціумі; дрібної моторики; привчає до колективної діяльності. Перед проведенням безпосередньої лялькової гри програмою була передбачена обов'язкова мовленнєва та фізична розминки.

III напрям – *ігри-драматизації* забезпечує розвиток словника дитини, діалогічного й монологічного мовлення, виразності мовлення; засвоєння норм і правил поведінки; формування уваги, пам'яті, уяви; ознайомлення з елементами виразних рухів, мімікою, жестами; розвиток моторики за допомогою виконання акторських рухів і маніпуляції з театральним реkvізитом; підвищення соціальної адаптації дитини

IV напрям – *виготовлення театральних реkvізиту* допомагає у розвитку дрібної моторики, збагачує словник дитини, виховує мотивацію, активізує пам'ять, увагу та уяву молодших школярів, має заспокійливий ефект, розвиває творчі здібності дитини.

У своїй роботі ми використовували розробки педагогів Л. Куцакової та С. Мерзлякової [1]. На заняттях із дітьми ми виготовляли іграшки пальчикового театру, плоскі іграшки, іграшки з конусів і циліндрів, театральні маски, декорації.

Експеримент тривав упродовж року. На прикінцевому етапі було проведено підсумкове діагностування з метою виявлення ефективності експериментальної методики розвитку комунікативних умінь засобами театральної діяльності. Контрольний зріз проводився за тією ж методикою, що й констатувальний етап експерименту.

З аналізу результатів дослідження видно, що розроблена нами комплексна методика дає позитивні результати.

Слід зазначити, що високого рівня розвитку мовленнєво-комунікативних умінь не досяг жоден з досліджуваних. Але це можна пояснити специфікою дефекту досліджуваної категорії дітей. Середнього рівня розвитку мовленнєво-комунікативних умінь досягли 50% учнів молодшого шкільного віку із розумовою відсталістю СЗОШ експериментальної та 20,8% дітей молодшого шкільного віку із розумовою відсталістю СЗОШ контрольної груп; 37,5% дітей молодшого шкільного віку із розумовою відсталістю СЗОШ-інтернатів експериментальних та 16,7% молодших школярів із розумовою відсталістю СЗОШ-інтернатів контрольних груп. На низькому рівні залишилися 50% учнів молодшого шкільного віку з розумовою відсталістю СЗОШ експериментальної та 79,2% дітей молодшого шкільного віку із розумовою відсталістю СЗОШ контрольної груп; 62,5% дітей молодшого шкільного віку із розумовою відсталістю СЗОШ-інтернатів експериментальних та 83,3% дітей молодшого шкільного віку із розумовою відсталістю СЗОШ-інтернатів контрольних груп.

Отримані результати свідчать, що діти молодшого шкільного віку з вадами інтелектуального розвитку обох експериментальних груп мають порівняно вищі показники розвитку усіх досліджуваних параметрів у порівнянні з дітьми відповідних контрольних досліджуваних груп.

Для статистичного порівняння досліджуваних груп ми застосували критерій Фішера. Отриманий результат свідчить про те, що розвиток мовленнєво-комунікативних умінь учнів молодшого шкільного віку із розумовою відсталістю спеціальної загальноосвітньої школи експериментальної групи вищий за розвиток відповідних умінь учнів спеціальної загальноосвітньої школи контрольної групи.

Аналогічно було зіставлено рівень розвитку мовленнєво-комунікативних умінь учнів молодших класів спеціальних загальноосвітніх шкіл-інтернатів експериментальної та контрольної груп. Підтверджено, що розвиток мовленнєво-комунікативних умінь учнів молодшого шкільного віку із розумовою відсталістю контрольної групи дійсно нижчий за розвиток аналогічних умінь учнів експериментальної групи.

Таким же чином перевірено різницю між рівнем розвитку мовленнєво-комунікативних умінь учнів молодших класів спеціальної загальноосвітньої школи та спеціальних загальноосвітніх шкіл-інтернатів експериментальних груп. Аналіз результатів дослідження показав, що результати учнів спеціальних загальноосвітніх-шкіл інтернатів мають дещо нижчий показник ніж результати учнів спеціальної загальноосвітньої школи. Але, слід зазначити, що під час зіставлення цих груп за Критерієм Фішера, значення F^* емп лежить у зоні незначущості. Це означає, що показник учнів СЗОШ-інтернатів статистично не можна вважати нижчим за показник учнів СЗОШ.

Отже, результати контрольного етапу експерименту дозволяють зробити висновок, що розроблена нами комплексна методика розвитку мовленнєво-комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними вадами засобами арттерапії є дійсно дієвою як у роботі з розумово відсталими молодшими школярами спеціальної загальноосвітньої школи, так і у роботі з розумово відсталими молодшими школярами спеціальних загальноосвітніх шкіл-інтернатів та заслуговує на поширення й запровадження у практику спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів.

Література

1. **Куцакова Л.В.** Воспитание ребенка-дошкольника. Развитого, образованного, самостоятельного, инициативного, неповторимого, культурного, активно-творческого. В мире прекрасного / Л.В. Куцакова, С.И. Мерзлякова – М. : Владос – 2004. – 368 с. 2. **Прокурняк О.** Формування комунікативних навичок як складова соціальної адаптації дітей з обмеженими розумовими можливостями / О. Прокурняк // Дефектологія. Науково-методичний журнал – 2004. – № 1. – С. 25–27.

References

1. **Kucakova L.V.** Vospitanie rebenka-doshkol'nika. Razvitogo, obrazovannogo, samostojatel'nogo, iniciativnogo, nepovtorimogo, kul'turnogo, aktivno-tvorcheskogo. V mire prekrasnogo / L.V. Kucakova, S. I. Merzljakova – M. : Vlados – 2004. – 368 s. 2. **Prokurnjak O.** Formuvannja komunikativnih navichok jak skladova social'noi adaptacii ditej z obmezhenimi rozumovimi mozhlivostjami / O. Prokurnjak // Defektologija. Naukovo-metodichnij zhurnal – 2004. – № 1. – S. 25–27.

Зелінська К. О. Розвиток комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними вадами засобами театральної діяльності

Розвиток комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними вадами є одним з основних передумов повноцінної соціалізації цієї категорії дітей. Розвивати комунікацію доцільно засобами театральної діяльності. У статті проаналізовано відомості загальної та спеціальної психолого-педагогічної й методичної вітчизняної та зарубіжної наукової літератури з проблем сформованості й розвитку комунікативних умінь у дітей молодшого шкільного віку з вадами інтелекту, розкрито проблему розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними вадами засобами театральної діяльності, визначено критерії, показники та рівні сформованості мовленнєвих і комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку з вадами інтелекту, представлені результати впровадження методики розвитку мовленнєво-комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними вадами засобами театральної діяльності. Реалізація комплексної методики розвитку мовленнєво-комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними вадами сприяє особистісному становленню, відкриває можливості для успішного шкільного навчання та соціальної інтеграції. Доведено ефективність запропонованої методики. Її можна застосовувати як у роботі з розумово відсталими молодшими школярами спеціальної загальноосвітньої школи, так і у роботі з розумово відсталими молодшими школярами спеціальних загальноосвітніх шкіл-інтернатів.

Ключові слова: розвиток комунікативних умінь; діти молодшого шкільного віку; інтелектуальні порушення; театральна діяльність.

Зелинская Е. А. Развитие коммуникативных умений детей младшего школьного возраста с интеллектуальными нарушениями средствами театральной деятельности

Развитие коммуникативных умений детей младшего школьного возраста с интеллектуальными нарушениями является одним из основных предпосылок полноценной социализации этой категории детей. Развивать коммуникацию целесообразно средствами театральной деятельности. В статье проанализированы научно-методические и социально-психологические аспекты проблемы развития коммуникативных умений у детей младшего школьного возраста с интеллектуальными нарушениями, раскрыта проблема развития коммуникативных умений детей младшего школьного возраста с интеллектуальными нарушениями средствами театральной деятельности, установлены основные составляющие компоненты речевого и коммуникативного развития, критерии и показатели их сформированности; представлены результаты внедрения методики развития рече-коммуникативных умений детей младшего школьного возраста с интеллектуальными нарушениями средствами театральной деятельности. Реализация комплексной методики развития рече-коммуникативных умений детей младшего школьного возраста с интеллектуальными нарушениями способствует личностному становлению, открывает возможности для успешного школьного обучения и социальной интеграции детей данной категории. Путем статистического анализа доведена эффективность предложенной методики. Ее можно использовать как в работе с умственно отсталыми младшими школьниками специальной общеобразовательной школы, так и в работе с умственно отсталыми младшими школьниками специальных общеобразовательных школ-интернатов.

Ключевые слова: развитие коммуникативных умений; дети младшего школьного возраста; интеллектуальные нарушения; театральная деятельность.

Zelinska K. O. Communication skills development of young school-age children with intellectual disabilities by means of theatrical activity

Communication skills development of young school-age children with intellectual disabilities is one of the main prerequisites of complete socialization of the children who refer to this category. Theatrical activity means is appropriate for communication abilities development. The data of general and special psychological, educational and methodological national and foreign scientific literature concerning the issues of formation and development of communicative skills of primary school age children with intellectual disabilities is analyzed in the paper. The paper presents the results of implementing communication skills development methodology in relation to young school-age children with intellectual disabilities by means of theatrical activity, the criteria, indicators and levels of communicative skills development of primary school age children with intellectual disabilities are defined, comprehensive methodology of communicative skills development of primary school age children with intellectual disabilities by means of theatrical activity is elaborated. Implementation of comprehensive methodology of communicative skills development of primary school age children with intellectual disabilities contributes to personal identity formation, provides opportunities for successful schooling and social integration. Efficiency of the proposed methodology has been proved.

Keywords: communication skills development; young school-age children; intellectual disabilities; theatrical activity.

Стаття надійшла до редакції 19.02.2014 р.

Статтю прийнято до друку 25.02.2014 р.

Рецензент: д. п. н., проф. Ніколаї Г.Ю.

УДК 376-05356.263(477)(092)

ПИТАННЯ ІНТЕГРАЦІЇ ТА СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ З ВАДАМИ СЛУХУ У ПРАЦЯХ МИКОЛИ ДМИТРОВИЧА ЯРМАЧЕНКА

Климко Н.О.

Сучасні ініціативи Міністерства освіти і науки України пов'язані з інклюзивним навчанням дітей з особливостями психофізичного розвитку, що призвело до певних кроків у зміні всієї спеціальної освіти. У зв'язку з цим перед науковою спільнотою постає питання, щодо вивірності змісту, форм, завдань, мети навчання всіх категорій дітей, зокрема і з вадами слуху. Вивірнення шляхів пов'язано зі спрямуванням навчально-виховного процесу на інтенсифікацію педагогічного впливу з метою залучення осіб з вадами слуху до всіх аспектів соціальних процесів та свідомої розбудови власної життєдіяльності.

У визначенні особами з вадами слуху та їхньому усвідомленні власної значимості свого місця та ролі в суспільстві, велика роль належить школі, в якій реалізується головне завдання всебічного, цілеспрямованого, гармонійного розвитку особистості. Виходячи з того, що Україна має понад 215 років досвіду навчання і виховання дітей з вадами слуху в сурдопедагогіці накопичений значний доробок зі спільного навчання глухих і чуючих дітей. Саме тому, доцільно розглянути історичний аспект підходів щодо практики і теорії спільного навчання чуючих та дітей з вадами слуху, що описані і наукових роботах та існують в історичних документах.

Історико-педагогічний напрямок аналізу розвитку спеціальної освіти глухих дітей у сурдопедагогічних дослідженнях досить осяжно представлений, що на сьогодні не виникає сумніву. Засновником історії сурдопедагогіки як науки в Україні є видатний сурдопедагог М.Д. Ярмаченко, відомий всій педагогічній громаді як Перший Президент НАПН України.

М.Д. Ярмаченко в своїх дослідженнях значну увагу приділяв вивченню форм навчання дітей з вадами слуху, використанню спеціальних методик, що за сучасною термінологією визначається як інклюзія, інтеграція та соціалізація. Так як він у своїх дослідженнях звертався до тривалого історичного періоду, то в своїх працях та висновках ґрунтувався на аналізі джерел двох типів, а саме:

а) на архівних матеріалах, які до нього не були віднайдені;

б) на наукових дослідженнях, які були недоступні широкому загалу сурдопедагогів.

На основі теоретичного методу автором було встановлено, що ідеї інклюзії, інтеграції та соціалізації має давнє коріння. Тобто, обговорення питань про характер включення глухих дітей в соціальне середовище виникло ще в стародавні часи.

Перші спроби були пов'язані спочатку з епізодичним, а згодом зі систематичним спеціальним вихованням та навчанням дітей з вадами слуху. Саме виокремлення в окрему ланку спеціально організованого навчально-виховного процесу глухих дітей, на думку М.Д. Ярмаченка, призвело до появи форм спільного навчання глухих і чуючих дітей. Історичні джерела свідчать про наявність тривалого шляху і складних перетворень, проб та помилок, підйомів і спадів у реалізації ідеї спільного навчання чуючих та глухих дітей.

М.Д. Ярмаченко оперував термінами «інтеграція» та «соціалізація» і пояснював, що у витоках історичного використання цих термінів їхнє значення є дещо схожим. Саме включення осіб з вадами слуху в соціальне середовище, стоїть як значення терміну на чільному місці. Але тлумачення соціального включення протягом десятиліть під впливом удосконалення навчально-виховного процесу суттєво змінювалось. Включення